

ОСНОВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Стаття опублікована у часописі «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка». Серія : Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 141–145.

У статті аналізується культурологічний і соціальний зміст провідних символів українського бароко. Розкривається специфічність інтерпретації західноєвропейських барокових ідей в українському мистецтві, літературі і філософії. Показано тісний взаємозв'язок між бароковими символами українського мистецтва і літератури і драматичними подіями суспільного життя другої половини XVII ст. Виявлено мистецькі і жанрові особливості у використанні символів українського бароко і їх смислового та асоціативного наповнення.

Ключові слова: культура, символ, емблема, українське бароко, козацький собор.

Істотні соціальні зрушення XVI – XVII стст., формування нової суспільної верстви – українського козацтва, його тривала і жертвна боротьба і, зрештою, ініційована козацтвом Українська національна революція 1648 – 1676 рр. зумовили завершення формування нового типу української культури – барокової культури. Українська культура ранньоновітнього часу перебувала в складній взаємодії з західнохристиянською культурою. Тому барокові компоненти європейського мистецтва, літератури, філософії набули оригінального втілення на українському ґрунті. Зберігаючи цінності східнохристиянського, православного духовного життя, українська культура постала пред Європою у формі українського бароко. Відомо, що мистецтво бароко було не чужим і для інших православних слов'янських народів, але саме в Україні воно

отримало найвищого рівня розвитку. Культурні коди українського бароко розкривають всю повноту і неповторність нашого духовного життя.

Символіку українського бароко досліджували упродовж ХХ століття відомі фахівці: П. Білецький [1], Б. Криса [2], Д. Кучерюк [3], Д. Степовик [4], Л. Ушкалов [5, 6], та ін. Так, Д. Степовик вказав на реалістичні тенденції в українському бароко, його тяжіння до образів правдивого середовища, утвердження погляду на світ як вічний рух і на майбутнє зближення мистецтва з повсякденним побутом українців [4, с. 59]. А Д. Кучерюк виділяв в українському бароко оригінальне поєднання спокою, меланхолійності з пишнотою і багатством убранства [3, с. 493]. Існують і інші інтерпретації неповторності символіки українського бароко. Отож, нам видається доцільним виділити і подати стислий культурологічний аналіз найпоширеніших барокових символів у новочасній українській культурі, а також показати їх унікальність і обумовленість соціальними обставинами.

Відомо, що у процесі свого становлення українське бароко отримало такі ознаки як театральність, монументальність, динамізм. Але провідною рисою українського бароко фахівці вважають його емблемотворчий або символічний характер. Емблематичне осягнення буття – його видимої і невидимої сторони притаманне архітектурі, образотворчому мистецтву, віршованим підписам під гербами шляхетських та козацько-старшинських родів, епітафіям, філософським текстам, полемічним творам. Можна стверджувати, що українське бароко створило свій неповторний умовно-символічний світ, в якому чітко окреслюються дві групи символів: релігійні і геральдичні. Григорій Сковорода вважав, що завдяки символі продовжує своє існування об'єкт, який цей символ виражає. Він порівнював символ з оболонкою зернини. Якщо зернина втрачає свою оболонку, то настає смерть [7, с. 9].

Зображення в бароковому мистецтві України тварин, птахів, зброї, спеціальних геральдичних знаків формують геральдичну групу символів. Зображення небесних тіл, рослин, окремих тварин має відношення до

релігійної символіки. Водночас для обох груп характерним є використання геометричних фігур, які символізують різні аспекти буття.

Відомо, що західноєвропейське бароко мало аристократичний характер. В Україні аристократизм був присутнім частково лише в літературних барокових творах. Національна революція XVII ст. зруйнувала в Україні традиційну середньовічну структуру суспільства. Замість етнічно чужої, іновірної аристократії – польської шляхти, місце провідної верстви українського народу зайняло козацтво, козацька старшина. Козацтво, на відміну від середньовічних суспільних станів, було відкритим і динамічним середовищем. Кожен українець, за бажанням, міг вступити до цієї верстви, придбавши бойового коня, військово спорядження і, записавшись до найближчої сотні. Після цього він отримував як козацькі привілеї, так і всі зобов'язання та небезпеки військової служби. До козацьких лав вливалися різні люди, серед яких було чимало висококультурних і освічених осіб, які й стали новою елітою нашого народу. Ця еліта ще зберігала тісні зв'язки з простолюдом. Представники козацької старшини були основними замовниками барокових творів мистецтва. Оплачуючи замовлення, провідники козацтва стимулювали розвиток культури і, відповідно, істотно визначали характер і естетичний зміст барокових ікон, церков, іконостасів, епітафій, житлових приміщень тощо. Через це бароко набуло в Україні невластивих йому демократичних рис.

Демократизм козацького духу можна виявити в культовій архітектурі XVII ст. Для козацького собору властивим є помірний орнамент, природні форми, що істотно відрізняються від пишного стилю західноєвропейських храмів. Козацький собор вирізняється відсутністю чітко вираженого головного фасаду і постає він ніби відкритим на всі сторони світу, що нагадує козацьку раду з її славнозвісним колом простих козаків і групу козацької старшини посередині.

Динамізм барокової культури в Україні мав своїм підґрунтям бурхливі події суспільного життя XVII ст. Це і тривала епопея боротьби з

турками і татарами, це і жертвне протистояння з військовою машиною Речі Посполитої під час хвилі антипольських повстань, це й героїка Національної революції. Постійне перебування на вістрі життя і смерті сформувало відповідні риси барокового світогляду українця цієї епохи. Життя сприймалося як швидкоплинне і скороминуще. Людина розглядалася як актор, що вийшов на сцену і, зігравши свою роль має негайно покинути підмостки буття. Звідси й уявлення про ілюзорність світу, що переповнений химерами і вигадками. У бурхливих водах житейського моря співіснують добро і зло, любов і ненависть, Бог і диявол. Ці мотиви контрастності також властиві для творів мистецтва українського бароко. Водночас, для українського бароко характерним є схильність до оспівування особистоті лицаря-воїна, здатного як до героїчної авантюри, так і до саморефлексії. Народна картина «Козак Мамай» втілює не тільки героїку військової дійсності, але й ідею пошуку сенсу буття. Саме таким постає ліричний герой у творах Григорія Сковороди – у постійних пошуках смислу свого існування [8, с. 89].

Одним із найпоширеніших символів плинності світу в українському бароко є образ самотнього корабля-людини, що пливе в безмежному морі до своєї останньої пристані – Царства Небесного. На думку Л. Ушкалова образ моря є улюбленим у творчості українських письменників доби бароко. Науковець називає такі іпостасі барокового «моря»: «море світу» (широке, бурхливе, злостиве, небезпечне, багатом'ятежне), «сланное море» короткого людського життя, глибоке море Господнє, море сліз, гріхів, пристрастей, «слабостей вічних» Раю, «море огненное геенское, море Небесної слави, море Божої хвали, «злостивого світу», «неизчерпаемая Благодати Божія», «миролюбія», совісті, «широкое и глубокое море церковное», «море милосердія Божія», море «поганской безбожности и всей бесовской неукротимой злости» та ін. [6, с. 184]

Самотній корабель-людина в творах українських інтелектуалів ранньоновітного часу або ж пливе в одному напрямі, згідно з призначеною

місією, або ж блукає в пошуках своєї гавані. Безмежність бурхливого моря виражає смуток, терпіння, які переживає людина у своєму плаванні до вічної пристані, що символізує смерть, тобто перехід до Царства Небесного. Саме таким є символ моря і корабля в творах Кирила Транквіліон-Ставровецького [9, с. 99].

Поступово в бароковому мистецтві на українському ґрунті усталюються оригінальні символи, яких важко відшукати у витонченому мистецтві Західної Європи. Так, образ України в творчості гравера Івана Щирського постає у вигляді Діви з короною на голові і накинутій на плечі порфірі. На гравюрі «Всенародне торжество» Діва-Україна просить благословення у київського митрополита Іоасафа Кроковського [4, с. 86].

Неважко помітити особливе взаємонасичення словом малюнку і, відповідно малюнком слова в українському бароко. Інтенсивний розвиток літератури в цей період можна проілюструвати здобутками творчості Івана Величковського, який на рубежі XVII – XVIII стст. обіймав посаду викладача поетики у Києво-Могилянському колегіуму (з 1702 р. – академії). Він став одним із засновників в українській літературі фігурного віршування. У своїй книзі «Млеко от овци пастиру належное», яку можна вважати посібником з поетики, Іван Величковський виклав основи теорії «курйозного віршування». У вступі до книги автор писав: «...я, яко істинний син Малоросійської отчизни нашої, боліючи на то серцем, іж в Малой нашой Росії до сих час таких ні од кого типом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой отчизні, призвавши Бога і Божію Матку і [святих], умилостивем, іле зможность подлого [довці] пу мойого позволяла, нікторіфі значнійшіі штуки поетицкіє руським язиком виразити, не з якого язика на руський ониє переводячи, але власною працею ново на подобенство інородних составляючи, а нікторіє і ціле руськіє способи винайдучи, котріє й іншим язиком ані ся можуть виразити» [1, с. 275]. У збірці автор подає такі типи курйозних віршів як «Ехо», «Рак літеральний», «Рак словний», «Рак

прекословний», «Чворогранистий», «Згожаючийся» та ін. Поет подає стислу характеристику кожному типові віршування.

Тут ми бачимо дивовижне поєднання графічних символів з поезією: графічні комбінації слів і окремих літер. В українській бароковій поезії можна знайти зображення хреста з допомогою розмастого сполучення слів, або тлумачення латинських літер імені Ісуса Христа як об'ємних символів хресної жертви Христа, або іудиних 30 срібняків.

Як і в усій культурі українського бароко, у творчості Івана Величковського особливе місце посідає образ Богородиці, який в його поезії набуває смислової розмаїтості. Для поета Марія – годувальниця Христа. І тут материнське молоко набуває символу християнського вчення, яке є життєдайним для тих, хто його прийняв і водночас є акафістичним символом благословення. Неабияке місце в образно-символічній системі поета займають цифри. Для зображення іпостасі Богородиці – Непорочна Діва Іван Величковський використовує цифру сім або тавтологію наприкінці віршового рядка. Застосовуючи епітети-інверсії, поет вказує на винятковість Богородиці в небесній ієрархії. Доброта Матері Божої порівнюється з морем – символом безкінечності [10, с. 56].

Трагічні події героїчного століття вплинули на істотне переосмислення біблейського образу «Авелевої крові». В історичних творах XVII ст. символ «Авелевої крові» пов'язаний, передусім, з братовбивчими конфліктами доби Руїни. Саме так витлумачено цей образ у поезії Лазаря Барановича «Меч землю рубонув, у крові потонув»

Над нами висів меч, нині спадає

І крушить він нас – аж лихо волає.

Над Авеля кров'ю земля голосила.

А нині кров більша наш край затопила [11, с. 299].

Але в бароковій поезії є й інша художня інтерпретація цього образу. У вірші Данила Туптала (7 «звезда») кров Авеля є кривавим потом Ісуса Христа, що стікає по краплинах і змиває всі людські гріхи. Перша пролита

кров на землі, що символізувала всі подальші людські злочини, стала Христовою кров'ю спокути всіх людських гріхів [12, с. 24].

Барокова символіка властива і для композиційних основ козацького собору. Архітектори, які знаходились під впливом козацьких естетичних вподобань, органічно поєднали європейські традиції культового зодчества з давньоруськими традиціями будівництва дерев'яних храмів. Козацький собор – це передусім хрестоподібний храм, що складався з п'яти з'єднаних восьмигранних ділянок. Кожна частина храму завершувалася куполом, який розташовувався на гранчастому барабані. Творчим розвитком барокової культової архітектури на українському ґрунті стали так звані залони. Залони в козацькому соборі вбудовувалися у верхів'я храму у вигляді трьох, або більше ярусів, які розташовувалися один на одному, а кожен наступний ярус прорізував склепіння попереднього. Ця оригінальна і глибоко символічна архітектурна знахідка з'явилася у результаті творчого осмислення багатого досвіду будівництва храмів з дерева. Козацький собор можна пізнати також по характерних куполах грушовидної форми. Залони та деякі інші мистецькі компоненти козацького храму символізують ідею соборності, вічевої демократії і свободи.

Серед розмаїття символів і образів українського бароко особливого поширення набули такі як зображення саду, винограду, змії, серця, ключа, книги, тощо.

Сад у бароковому мистецтві України символізував «окультурену» душу, земний рай, зрештою людське беззахисне життя, що переходить від народження до смерті і знов до духовного відродження в Царстві небесному [7, с. 100].

Від містичних образів Діонісія Ареопагіта в барокову українську культуру прийшов символ світла. Світло для українського бароко – це й прикраси на храмах і палацах у вигляді сонячного диску, декоративних ліній у вигляді променів. У філософських творах Григорія Сковороди світло пов'язане, передусім з духовним буттям людини, її наближенням до Бога.

Образ Христа часто передається через сонячну символіку. Символ світла можна виявити в зображеннях «Ока всесвіту». Цікаво, що в українській традиції сонце є одним із дванадцяти символів влади. Крім цього, сонце в українському бароко наділено й загальноєвропейським значенням знання та інтелекту [13, с. 280]. На багатьох гравюрах Івана Щирського можна побачити сонце у вигляді людського обличчя. Згідно з бароковими християнськими мотивами, сонце пов'язується з архангелом Михаїлом, а Місяць – з архангелом Гавриїлом.

Найбагатшою на барокову символіку є творчість Григорія Сковороди. Дмитро Чижевський подав повну класифікацію символіки українського філософа, яку той черпав з популярних у ранньоновітній час емблематичних енциклопедій. Емблеми і символи у творах Сковороди поділяються на такі групи: 1) тварини і птахи (віл-молотник, змія, бусел, мавпа, голуб, олень, верблюду); 2) фантастичні істоти (сфінкс, сирени, фенікс); 3) рослинний світ (колос, яблуна, квасоля, зерно, хворост, хліб); 4) мертва природа (магніт, веселка, сонце, вода, джерело, потік, криниця, скеля); 5) продукти людської праці (трикутник, лабіринт, перстень, жорна, годинник, аптека, якір, колесо, коло, ціп, сітка) [14, с. 59].

Одним із провідних барокових символів української культури ранньоновітньої доби став символ серця. У творчості Григорія Сковороди він набув особливо насиченого змісту, перетворившись у філософську універсалію. Найпростіше тлумачення цього символу полягає в тому, що серце є «невидимою природою» психічного життя людини. Водночас, серце у сквородинівській філософії постає як завершальна стадія розвитку людської сутності, що проходить стадії преображення душі в дух, а духу в серце. Григорій Сковорода істотно поглибив і розширив барокове тлумачення символу серця, який з'являється ще у творах Кирила Транквіліон-Ставровецького і далі вже в XIX столітті розробляється у творах Миколи Гоголя, Памфила Юркевича, Пантелеймона Куліша.

Таким чином, розмаїття символіки українського бароко засвідчує той факт, що українська культура XVII ст. здійснила ривок у своєму розвитку і не тільки «наздогнала» європейську культуру в ранньоновітній час, але й привнесла в її скарбницю свої власні оригінальні надбання.

Джерела та література

1. Білецький О.І. Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / О.І. Білецький. – К.: Радянська школа, 1952. – 356 с.
2. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть / Б. Криса. – Львів, 1997. – 214 с.
3. Кучерюк Д.Ю. Культура слов'ян. Україна в контексті культурно-історичних доль слов'янства / Історія світової культури. Культурні регіони / Д.Ю. Кучерюк. – К.: Либідь, 2000. – 518 с.
4. Степовик Д.В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Д.В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.
5. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода: семінарій / Л.В. Ушкалов. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.
6. Ушкалов Леонід. Українське барокове богомислення / Леонід Ушкалов. – Харків: «Акта». – 221 с.
7. Федоров Валерій. Символи: образ і знак: Symbolarium / Валерій Федоров. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 256 с.
8. Слоневська І.Б. Григорій Сковорода: Портрет в інтер'єрі бароко / І.Б. Слоневська // Зб. наукових статей. Педагогічний дискурс. Збірник наукових праць. – Вип.2. – Хмельницький, 2007. – С.86 – 94.
9. Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии / С.И. Маслов. – К.: Наукова думка, 1984. – 242 с.

10. Бадрак Б.М. Барокова образність творів Івана Величковського / Б.М. Бадрак // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Випуск XXIII. – Частина 3. – С.55 – 62.
11. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С.299.
12. Ткаченко О.П. Символ «Авелевої крові» в інтерпретації українських і зарубіжних письменників / О.П. Ткаченко // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2011 – № 22. – С.23 – 26.
13. Кримський С.Б. Феномен українського бароко / С.Б. Кримський // Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Історія української культури: В 5 т. – Т.3. – К.: Наукова думка, 2003. – 1245 с.
14. Чижевський Д.І. Філософія Г.С. Сковороди / Д.І. Чижевський. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.

ОСНОВНЫЕ СИМВОЛЫ УКРАИНСКОГО БАРОККО

В статье анализируется культурологическое и социальное содержание ведущих символов украинского барокко. Раскрывается специфичность интерпретации западноевропейских барокковых идей в украинском искусстве, литературе и философии. Показано тесную взаимосвязь между барокковыми символами украинского искусства и литературы и событиями общественной жизни второй половины XVII в. Выявлено особенности использования символов украинского барокко и их смыслового и ассоциативного наполнения в разных видах и жанрах искусства.

Ключевые слова: культура, символ, эмблема, украинское барокко, казацкий собор.

THE MAIN SYMBOLS OF THE UKRAINIAN BAROQUE

In the article is analyzed culturological and social maintenance of leading symbols of the Ukrainian baroque. The specificity of interpretation of Western European Baroque ideas have been revealed in Ukrainian art, literature and

philosophy. It is shown a close relationship between the Baroque character of Ukrainian art and literature , and dramatic events of public life in the second half of the 17th century. Artistic and genre features are educed in the use of symbols of the Ukrainian baroque and them semantic and associative filling.

Keywords: culture, symbol, emblem, Ukrainian baroque, Cossack Cathedral.